

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

A műfordítás multipoláris megítélése

A fordítás multidiszciplináris megközelítése

A fordítástudomány multidiszciplináris tudomány. Kutatásának tárgya más nyelvészeti diszciplínákhoz hasonlóan a szöveg. Az ókortól napjainkig mindig a szöveg állt a fordítási folyamat középpontjában. A szövegnyelvészet fejlődése és önálló nyelvészeti tudományággá válása nagy ösztönzést adott a fordítástudomány fejlődésének is. Terminológiájának kialakulásában meghatározó szerepet játszik a szövegnyelvészet terminológiája. Igen nagy hasznára vannak a fordítástudománynak a szociolingvisztikai kutatások is. A forrásnyelvi szöveg sajátos szociolingvisztikai jellemzőinek célnyelvi átkódolásáról különböző nézetek születtek a szakirodalomban, például az egyes tájnyelvi elemek, a neologizmusok vagy a szlengnyelvi elemek fordítását illetően. Egyes nézetek szerint a forrásnyelvi szövegek tájnyelvi elemeit pontosan vissza kell adni a célnyelvben. Mások – a fordítások időtlenségének, azaz az idiolektustól (az egyéni nyelvhasználattól), a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg korától független – a minden kor számára azonos mondanivalót közvetítő – célnyelvi szöveg létrehozásának szükségességét vallják. Ugyanakkor vannak olyan nyelvenként változó, az egyes nyelvek szókincséhez tartozó sajátos kulturális és szociokulturális elemek a forrásnyelvi szövegekben, az ún. reáliák, amelyek nem fordíthatók le más nyelvre, mert nincsenek adekvát célnyelvi megfelelőik. Ilyen minden idegen nyelvet tanuló számára ismert reáliák például a tulajdonnevek: személynevek, állatnevek, intézménynevek, újság-, folyóirat- és filmcímek stb. A fordításszövegek sokszor kifejtettebbek, mint az eredetiek. A tartalmi pontosság kedvéért a fordítóknak sokszor kell alkalmazniuk az ún. explicitációs (kifejtési) eljárásokat. E témában bőséges magyar nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre. A műfordítás-kultúra a nyugatosok tehetsége és szorgalma révén juthatott el arra a lépcsőfokra, ahol a nyugatosok felülbírálnak megfogalmazódhatott, ráadásul a revíziót – legalábbis műfordítói gyakorlatukban – már Szabó Lőrinc, Vas István és mások is megkezdték. Az azóta eltelt idő azonban újabb érveket adott a kezünkbe, és itt különös súllyal esnek latba az kulturologiai információ elérésének új módozatai, valamint a megszerzhető sztenderd műveltség radikálisan megváltozott szerkezete. Egy évszázaddal ezelőtt eleink úgy vélték, a műfordítás olyan domesztikálás, amellyel be

kell illeszteni a kulturális idegenséget a hazai irodalmi kánonba. Ezzel a nézettel azért kell szakítanunk, mert radikálisan megváltozott világunkban a kulturális idegenség helye és szerepe. A műfordítás nagy esélye manapság éppen abban áll, hogy a kulturális idegenségen keresztül vezethet vissza valamiféle közös lényeg felismeréséhez.

Újraéledt hermeneutika a XX. században

A fordítástudomány nem nélkülözheti a nyelvben rögzült kulturális emlékezettel összefüggő társadalomtudományok, határtudományok jelenlétét a célnyelvi szövegek születésének követéséhez, elemzéséhez. Nincs olyan fordítás, amely mögött ne lenne valamely kultúrához kötötten sajátos előismeret, legyen az a szakfordítás, publicisztika, avagy szépirodalmi interpretáció. A szakszövegek fordításainál is a magyar fordítók munkáját úgy jellemzik a külföldiek, hogy mi sokkal képszerűbben, köznyelvi metaforákban gazdagabban jelenítjük meg ugyanazt, amit mások szikárabb stilisztikai eszköztárral rögzítenek. Mi ennek a magyarázata? Minden bizonnyal a magyar fordító világról alkotott képe, az a tudás, amely a megnevezéshez, a nyelvhasználathoz, röviden a nyelvhez kapcsolódik. A hermeneutika olyan tudomány, amely a nyelvben rögzült megismerést, a világról alkotott tudást, a szövegértelmezést vizsgálja. A XX. század '60-as éveiben Gadamer, a hermeneutika ókortól ismert tudományának egyik megújítója fogalmazta meg: A világban „benne”-levéshez a nyelvben „benne”-levésen mint médiumon keresztül juthatunk el. A világ csak a nyelven keresztül megnevezhető. Annyit tudunk a világból, amennyit a nyelv rögzít. A többiről sejtéseink lehetnek, de nem tudunk beszélni róla.

A hermeneutikát az ókorban a bibliai szövegek magyarázatához használták, a középkorban a teológia mellett a jogtudomány is igénybe vette az általa megfogalmazott törvényszerűségeket. A XX. században megújult hermeneutika a filozófiát, az esztétikai gondolkodást, az irodalomtudományt, s a stilisztikát termékenyítette meg. Minthogy a fordítástudomány oknyomozó fordításelemzései elválaszthatatlanok a nyelv használatától, a stilisztikai ismeretektől, azokat funkcionális működésükben szemlélik, ezért jogos és folyamatosan aktuális a felvetés a hermeneutika és a funkcionális stilisztika fordításelemzést segítő fontosságáról.

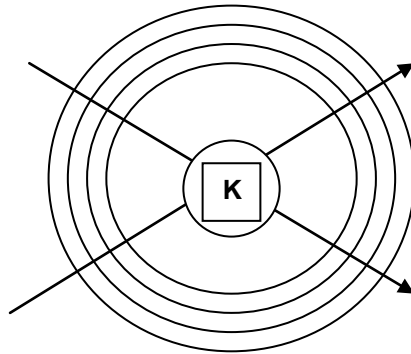
Egy csiszolt gyémánt fotóját összevetve a számítógép huszonnégy órás programjával előállított, minden lehetséges fénytörést színesben láttató képpel, első ránézésre nehéz megkülönböztetni az eredetiről készített képet a mesterségestől. Sőt a színesebb, a gazdagabb tűnik inkább eredetinek. Ilyen a fordítás is. A befogadó számára a fordítás ugyanúgy közvetítés, mint a számítógépet irányító szakember munkája. Ám a szubjektív elemek észrevehetőek. Ha a fordítás a hitelesség benyomását kelti, az olvasó nem gondolkodik azon, hogy eredeti-e, csupán az oknyomozó elemzés dolga, hogy az összetevők milyenségére és mikéntjére választ adjon.

A fordítás mint kommunikációs folyamat modellezése

A fordítás soktényezős kommunikációs folyamat. Vannak olyan elemei, amelyek a fordítástudományból ismert, nyelvek közötti grammatikai, lexikális, szintagmatikus és szövegszintű átváltási műveletekkel leírhatóak, s vannak olyan szövegkohéziót teremtő eszközei, amelyeket nem tudunk mérhető szabályok közé szorítani.

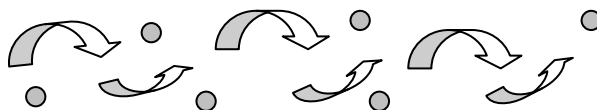
A kommunikáció koncentrikus körök modellje

Könnyen belátható, különösen a szövegsemantikailag több rétegből álló irodalmi fordítás esetében, hogy a kommunikációs folyamat végén a fordítás hatása számos közbülső tényezőn múlik. Ezért egy ismert kommunikációs modell, a koncentrikus körök modellje is hasznos lehet ennek szemléltetésére. Mint a nyugodt vízbe dobott kavics körül gyűrűző körkörös hullámok, úgy hat kifelé a befogadóra és az olvasóra – saját kulturális emlékezetükből, előképzettségükből hozott szabályozók közbeiktatásával – az eredeti mű szövege. A koncentrikus körök modelljének legkülső köre az üzenet kiváltotta *hatások*. Befelé ezt megelőzik a *szűrők*, a *regulátorok*, a *tömegmédiá*, a *kapuőrök*, a *kódok*. Középen a kódoló forrás, a *kommunikátor* – az eredeti mű:

A kommunikáció spirálmodellje

A kommunikációs folyamat spirálmodellje ezt a hatást megsokszorozva mutatja be. Minden szövegelem lehet ugyanis csomópont, hatásmechanizmust elindító fókusz a különböző befogadó számára. Első szinten a befogadó maga a fordító, akire saját mintái, hasonlítás provokáló emlékei, a világról szerzett előismeretei alapján hat az eredeti mű szövege, s a nyelv médiumán keresztül közvetíti ezt a világot a célnyelvi olvasó felé. De a célnyelvi olvasó is hasonló módon jár el, amikor a saját „szűrőin” keresztül engedi magához, értelmezi az olvasottakat. A társadalmi kommunikáció – benne a fordítással megvalósított kommunikáció – számos szinten zajlik, s folyamatosan gerjeszti önmagát a végtelenségig:

Jakobson nyelvi – szemiotikai modellje

Jakobson modellje a szemiotikai és nyelvi elemeket is felsorakoztatva foglalja keretbe a fordításra is érvényes kommunikációs folyamatot. E modell megteremti az átmenetet a folyamat- és a szemiotikai felfogás között. Jakobsont az üzenet jelentése és belső struktúrája foglalkoztatta. Modellje bipoláris felépítésű. A fordítás vagy bármely szöveginterpretáció megvalósításához meglátása szerint hat tényezőre van szükség:

A tényezőkhöz egy-egy nyelvi sajátosság tartozik (pl. érzelem, hatás, tényközlés, metanyelvi, poétikai stb.).¹

A fordítás mint a szemiotika tárgya – alkotási folyamat és eredmény

A fordítást, de különösen az átváltási műveleten túl más szabályozók által is meghatározható műfordítást úgy tekinthetjük, mint egy műalkotást, mint egy szimbólumokból összeálló *szöveget*, amely szimbólumokba a befogadó a maga módján helyettesíti be a tartalmat. A többértelműség a művészi alkotás lényegi oldala. Értelmezésen, jelentésen olyan asszociációs és képzetsorokat értünk, melyek ezekhez a szimbólumokhoz kapcsolódnak. A fordítás és a befogadás esetében is művészeti szimbólumok szó szerinti és átvitt értelemben vett „lefordításáról” van szó nyelvi, asszociációs és elvont képzetsorokra. A művészi alkotás és a műfordítás egyaránt esztétikai jel.²

Az esztétikai jel mindig a normától való eltérést jelenti. Az esztétikai jel nem más, mint utalás a jelentésre, nem pedig a denotátumra. Ez a jelképzés folyamata, a szemiozsis. A fordítónak ezt a célnyelvi jelmegfeleltetést kell megtalálnia. A művészet és a műfordítás mind folyamatát, mind eredményességét tekintve ezért tartható a szemiotika, a jeltudomány tárgyának.

A (mű)alkotás folyamata a fordításban is nyomon követhető. Amikor a tárgyi (eszei) valóságot a szerző észleli, receptorként befogadja, a hermeneutika által vizsgált értelmező folyamat első fázisa zajlik le. Bizonyos jelkészlet tartalmat sugall a művésznek.

¹ Vö. RÓKA, 2002, 12–32.

² Vö. KULCSÁR SZABÓ, 2000, 255–286.

A művész megszervezi azt részben formai szabályok szerint (a normának megfelelően vagy attól eltérve): eredményül szimbólumok egymásutánját kapja, létrejön a mű. A „műalkotás” a fordításban egyrészt átkódolási folyamatként, másrészt eredményként, elkészült egyetlen esztétikai jelként értendő. A benne megtalált szimbólumokat a közönség a maga tudattartalmával tölti meg. Ez a tartalom csak részben esik egybe a művész, a befogadó fordító vagy egy másik célnyelvi olvasó összetételét indukáló ismereteivel. A művészetet jellemző átadási folyamat – a fordítónak mint alkotónak a fordítás tárgyának recepciójából kiinduló tevékenysége. A többi befogadói összetevő jelenlétét bizonyítják az időről időre szükségessé váló újrafordítások.

A fordítás funkcionális stilisztikai és hermeneutikai megközelítésben

A funkcionális stilisztika utóbbi évtizedekben kiteljesedett kutatásai a műfordítás-elemzésre is megtermékenyítően hatottak. A fordításstilisztika a funkcionális stilisztika egyik ága. „A funkcionális stilisztika abban különbözik más koncepcióktól, hogy alapja a nyelvi valóság, vagyis figyelembe veszi, sőt középpontba állítja a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, ún. extralingvális eszközöknek a mondanivaló kifejezésben, illetőleg az alkotás egészében betöltött igen bonyolult és változatos, sokszor csak nagyon nehezen kihámozható funkcióját, funkcióit”.³ A fordításelemzés esetén ez a hatáskifejezést befolyásoló extralingvális rendszer – a célnyelvi valóság, a befogadói horizont, a kulturális emlékezet, a fordítói koncepció – az a terület, amely az átváltási műveleteken túlmenően megkerülhetetlenül jelenlevő vizsgálati szféra. Ha a fordítói szövegbe fogadás és -alkotás modelljét szeretnénk ábrázolni, ugyanazt a háromszöggel tehetjük szemléletessé, egyszer az alapjára, majd a csúcsára állítva.⁴ A fordító célnyelvi szövegalkotása ugyanazt az utat járja be – a célnyelvi elemek rendszeréből kiindulva – megfordított sorrendben.

Az esztétikai jel, a sajátos stílus megjelenése mindig magában foglalja a normától való eltérést. A fordítás során a fordítóra több norma is hat. Irányíthatja a forrásnyelvi norma. Az eredeti mű nyelvi valóságát, szerzőjének egyéni stílusértékei, az eredeti mű saját kultúrájának stílustulajdonítási rendszerében a kánon szerint elfoglalt helye. Irányíthatja a célnyelvi norma, a kulturális emlékezetben őrzött műfaji, stilisztikai, szerkezeti összehasonításra szolgáló alpminta, az célnyelvi olvasóról alkotott hipotetikus kép, amelynek alapján a fordító az olvasó elvárásai horizontját, reakciójának mikéntjét már kezdettől fogva ösztönösen beépíti a célnyelvi szövegváltozatba. Nem szabad elfeledkeznünk ugyanakkor magának a fordítónak mint szubjektumnak a valóságátjárásáról, saját neveltetéséből, kulturális, eszmerendszeri, esztétikai ismereteiből következő normájáról sem.

A hermeneutika felfogása szerint a fordítás, a kritika és a sokszorosíthatóság tevékenysége mint másodlagos vagy utólagos mozzanatok foghatók fel egy nyelvi-mediá-

³ SZATHMÁRI, 2001, 56.

⁴ Vö. KLAUDY, 1997, 89–104.

lis történésen belül. Az interpretáció nem választható el az olvasás fenomenológiájától. E fogalomkörben a dinamikus temporalitás azt jelenti, hogy az idő függvényében a fordító-olvasó más és más értelmet tulajdoníthat az eredeti szövegnek. „Éppen az egyszer már megértett uralthatatlansága és lezárhatatlansága kényszeríti ki mintegy a szükségszerű közölhetőséget, amennyiben az interpretáció mint a megértett felnyitása további olvasatokra utalja rá magát és az értelmezettet”.⁵ Ez az Eco által megfogalmazott „nyitott mű” fogalmának az alapja, amely az újrafordítások állandó jelenvalóságát indokolja.⁶

Szabó Zoltánnak a stilisztikai szövegelemzés vizsgálatát szélesebb körre terjeszti ki. A funkcionális stilisztika módszerével is elérhető ugyanis a hermeneutika filozófiai alapjaira épülő, a – Kulcsár Szabó Ernő terminológiájával – *nyelvként (meg)értett irodalom* szövegtani megközelítés. Az oknyomozó fordításkutatás két esztétikai jelként értelmezett szöveg, a forrásnyelvi és a célnyelvi korpusz összevetését a következő, Szabó Zoltán által ajánlott pillérekre helyezheti: (1) szépirodalmi szövegek vagy más szövegműfajok elemzése, (2) intertextuális kapcsolataik vizsgálata, (3) a szépírói stílus, a stílusfejlődés tendenciái, (4) a szövegkoherencia rendező elve, nyelvi eszközei, (5) a változások indítékai, (6) a szöveg stílustörténeti, kontrasztív tipológiai feltárása.⁷

Mi a traduktológia?

Albert Sándor a fordítással foglalkozó tudományág elnevezésére a fordításelmélet, illetve fordítástudomány műszavak helyett az Umberto Ecótól kölcsönzött *traduktológia* műszó használatát javasolja. A traduktológia szó jelentése „a fordításról való gondolkodás”. A traduktológia a fordítási folyamatban a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg, valamint az átváltási műveletek mellett a fordító személyiségének, a fordító kompetenciájának szán központi szerepet. Ez a megfogalmazás közelít Bańcerowski Janusz *transzlatorika* fogalmához, hiszen Bańcerowski is a fordító személyének tulajdonítja a legfontosabb szerepet, mivel az ő szövegértelmezése az első lépés a forrásnyelvi szöveg célnyelvi szövegvariánsának létrehozása útján. A traduktológiában – más fordításelméleti koncepciókhoz hasonlóan – a fordítási folyamat két fontos szakasza különböztethető meg: 1. A fordító megérti és interpretálja a forrásnyelvi szöveget; 2. A megértett és interpretált tartalmat a célnyelv eszközeivel újraalkotja. Ha a fordító rosszul értelmezi a forrásnyelvi szöveg jelentéseit, akkor a végeredmény hibás célnyelvi szöveg lesz. A fentiekén kívül azonban még nagyon sok tényező befolyásolja a fordítás sikerét. Például a fordító munkabírása, idegállapota a fordítás idején stb.⁸ Minden szövegalkotás – a forrásnyelvi és a célnyelvi is – válogatás a *langue*-szint lexikális, szintaktikai, fonetikai, vagyis szintagmatikus tengelyén a szinonim és variáns elemekből,

⁵ LŐRINCZ, 2004, 141.

⁶ ECO, 1998, 11–26.

⁷ SZABÓ, 1998, 17.

⁸ Vö. ALBERT, 2003.

és ezek meghatározott szempontok szerinti elrendezése a *parole*-szinten a nyelvhasználatához köthetően működő paradigmatisz tengelyen. Ugyanaz a folyamat megy végbe mind a forrásnyelvi, mind pedig a célnyelvi szövegalkotás, a fordítás során. Ez magyarázza, hogy esetenként nagy különbségek vannak a konkrét forrásnyelvi szövegek különböző fordítók által létrehozott célnyelvi szövegvariánsai között.

Műfordítás – irodalmi fordítás

A műfordítás műszó szorosabb értelemben véve nem terminus technicus, de mivel széles körben alkalmazzák a szakirodalomban, és az egyes szerzők a vele jelölt fordítási tevékenységet többnyire leszűkítik a szépirodalmi művek fordítási folyamatának és eredményének jelölésére, tudományos műszóvá vált. Régóta különböző interkulturális és interlingvális közvetítői feladatok alkotó megoldásával kapcsolatos tevékenységek jelölésére használatos, és bonyolult, egymással szorosan összefonódó fogalmak összességének jelölésére vált általánossá a szakirodalomban.⁹ A műfordítás terminus technicust Kardos László vezette be a magyar irodalmi köztudatba.¹⁰ A műszó a műfordítási folyamatnak és annak eredményeképpen létrejött célnyelvi szövegvariánsának megnevezésére egyaránt használatos a magyar szakirodalomban.¹¹ A XX. század '90-es éveitől kezdve a *műfordítás* szakszó szinonimájaként egyre gyakrabban alkalmazzák a magyar és a nemzetközi szakirodalomban is az *irodalmi fordítás* szakkifejezést az irodalmi szövegek fordítási folyamatának és eredményének megnevezésére egyaránt.¹² Az irodalmi fordítás mint sajátos fordítói tevékenység kettős státuszú. E kettős státusz a kultúraközi kommunikációban betöltött kettős szerepének felel meg: 1. A fordított irodalmi szöveg a célnyelvi olvasó számára egyrészt az eredeti szöveg szerepét tölti be, 2. másrészt a fordítás eredményeképpen létrejött célnyelvi szöveg a célnyelvi kultúra részévé is válik. Ez utóbbi értelmezés az újabb nyelvészeti és irodalomtudományi megközelítésű, a műfordítási folyamatot intertextualitásként, valamint az eredeti és a műfordításszöveget intertextusként értelmező felfogásoknak felel meg.¹³ Az 1. szerep a fordított szövegtől a forrásnyelv és kultúra iránti „hűséget” követeli meg, azaz a forrásnyelvi szöveg normaként, invariánsként való értelmezését. A 2. szerep pedig a célnyelv és kultúra normáinak és hagyományainak megfelelő irodalmi-művészi megfelelést, amely az irodalmi fordításról való gondolkodásban a meghonosító vagy másképpen domesztikáló fordítói elvnek feleltethető meg.¹⁴

Az irodalmi fordítás terminus technicus a műfordítás-fogalom szinonimájaként használatos a szakirodalomban. A különböző típusú szövegek fordításainak megkülönböztetésére Szegedy-Maszák Mihály az irodalmi fordítások esetében a fordítást

⁹ Vö. KAZAKOVA, 2006.

¹⁰ Vö. KARDOS, 1966.; hivatkozik rá SZABOLCSI, 1998, 11.

¹¹ Vö. RÁBA 1969., BART–RÁKOS 1981.

¹² Vö. JÓZAN, 2005., KAZAKOVA, 2006.

¹³ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, 1998., KULCSÁR SZABÓ, 1998., KAZAKOVA, 2006.

¹⁴ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, 1998., KULCSÁR SZABÓ, 1998., KAZAKOVA, 2006.

tágabban értelmezhetőnek tartja, mint a nyelvészeti fordításelméleti szakirodalom. Szegedy-Maszák Mihály szerint a szakirodalomban az irodalmi fordítást kétféle előfeltevésekből közelítik meg: 1. A kultúrák nagyvonalakban hasonlítanak egymáshoz, így az egyetemesség, a hasonlóság vizsgálata lehet az elsődleges szempont. 2. A kultúrák különbözősége, sajtószűrője a vizsgálat tárgya, így nem az azonosság, hanem a különbözőség kimutatása a fő szempont. Ezzel a műfordítói felfogással szembeállítható az ekvivalenciának a megközelítése, amit a nyelvészeti megközelítésű fordításelmélet követendőnek tart, hogy tudniillik a fordító a forrásnyelvi szöveg minden szintjét (grammatikai, szemantikai és pragmatikai) megpróbálja a forrásnyelven újraalkotni. Ez nem az eredeti szöveg kánoni rangjának megfelelő eljárás, bár új kánont is létrehozhat. Olyan új irodalmi szövegeket kell a műfordítónak létrehoznia a célnyelven, amelyek a célnyelvi kánonba illeszkednek be, függetlenül attól, hogy a forrásnyelvi szövegtől sok szempontból eltérnek. Ez tulajdonképpen az ún. domesztikáló „honosító” fordítói eljárás, amelynek napjaink fordítói gyakorlatában is tanúi lehetünk. Fontos tehát az irodalmi fordításszövegek esetében annak vizsgálata, hogy azok mennyire illeszkednek be a célnyelvi szövegalkotás hagyományaiba. Ha a befogadók elfogadják ezeket kanonikus szövegnek, akkor nem avulnak el olyan könnyen, mint azok a fordítások, amelyek ugyan mind tartalmi, mind pedig formai szempontból követik a forrásnyelvi szöveget, de idegennek hatnak a célnyelvi kultúrában.

Interpretációs dimenzióváltás az újrafordítások háttérében

Az eredeti és a fordítás közötti kapcsolatot akkor tartjuk egyértelműnek, ha a két szöveg nyelvi makrostruktúrái jelentős részben egybevágnak, fedésbe hozhatók. Ha a két szöveg ugyanazt a történetet meséli el, vagy ugyanazt a gondolatmenetet és érvrendszert követi, az nem feltétlenül fordítás, hanem lehet adaptáció, feldolgozás, vagy – a szöveg önmeghatározásától függően – akár rosszhiszemű plágium is (bár természetesen az önmagát eredetinek állító fordítás is plágium).¹⁵ A fordítást nevezik pragmatikai adaptációnak is, attól függően, milyen változások következtek be a forrásnyelvi szövegben a fordítási folyamat során, és mennyire van összhangban a célnyelvi szöveggel. Az irodalmi fordításokat, mivel a célnyelvi kultúra szövegalkotási kánonjába kell beilleszkedniük, Gideon Toury véleménye alapján a célnyelvi kultúra részeinek tekinthetjük, ha a célnyelvi befogadó elfogadja őket célnyelvi szöveggént. Toury azonban különbséget tesz a forrásnyelvi kultúrában irodalmi szövegnek elfogadott szövegek és a célnyelvi kultúra által irodalminak elfogadott szövegek fordításai között.¹⁶ „Utóbbi esetben természetesen a forrásszöveg kifejezőképességének radikális újraalkotása sem kizárható, mivel a célkultúra irodalmának hagyományai és nyelvi lehetőségei felülírhatják az „eredeti” megnyilatkozás-formákat. Amennyiben az utóbbi csoportba sorolható fordításokat nem a forrásszöveggel, hanem a célnyelvi irodalom

¹⁵ KAPPANYOS, 2014, 130.

¹⁶ Vö. KLAUDY, 2004.

kifejezésrepertoárjával vetjük össze, a célnyelvi referenciákat játékba hozó, tehát szükségképpen az eredetitől elszakadó fordítói megoldások tűnhetnek jelentősnek, az eredeti kifejezést megőrző, ám célnyelvi referenciával nem bíró elemek pedig idegenségérzetet eredményezhetnek, ami vélhetőleg a fordítás fogadtatásától sem független”.¹⁷

A műfordítások megítélésében, csakúgy, mint a forrásnyelvi irodalmi szövegekében, a recepciónak is fontos szerepe van.¹⁸ A pragmatikai adaptáció szövegprodukciónak, másodlagos szövegalkotásnak. Fordításelméleti megközelítésben a forrásnyelvi szövegnek a célnyelvi befogadó számára érthető, befogadható szöveg létrehozása, illetve az adaptív folyamat eredményeképpen létrejött fordításszöveg. A pragmatikai adaptáció során a fordító olyan átváltási műveleteket hajt végre, amelyek lehetővé teszik a forrásnyelvi szöveg megértését a célnyelvi befogadó számára. Különböző időszakokban különbözőképpen határozzák meg a fogalmat, de „...általában a más kulturális környezetben élő célnyelvi befogadó igényeinek figyelembevételét értik rajta”.¹⁹

A pragmatikai adaptáció a lefordíthatatlannak ítélt kultúrspecifikus fogalmak átültetésére gyakran használt módszer. Nevezik kulturális áthelyezésnek, szépirodalmi művek esetében pedig kulturális átültetésnek.²⁰ A pragmatikai adaptáció kifejezés azonban szélesebb körben elterjedt az irodalmi fordításról szóló szakirodalomban. Az irodalmi fordításelméletben különböző értelmezéseket találhatunk a fogalomra, például a fordíthatatlanság kváziszinonimájaként is értelmezhetjük.²¹ A pragmatikai adaptáció fogalomra az irodalomtudományi szakirodalomban használják a magyaráítás műszót. Különösen a XX. század előtt keletkezett fordításokban gyakran az idegen nyelvű irodalmi művek helyszínét, szereplőit áthelyezték más környezetbe, így tették befogadhatóvá a célnyelvi kultúra olvasói számára. Ismeretes, hogy az idegen szerzők neveit (reáliák) lefordították magyarra, vagy a magyar nevek sorrendjének megfelelően írták le. Például: Verne Gyula (Jules Verne), May Károly (Karl May), Puskin Sándor (Alekszandr Puskin) stb. A pragmatikai adaptáció segíti „az idegen kultúra hozzáférhetőségét.”²² De az irodalmi szövegek befogadása, különösen a költői szövegeké, koronként és befogadónként változik.

A műfordításról való gondolkodás szakirodalmában számtalan példát találunk arra, hogyan működik a régebbi korok világirodalmi műveinek befogadása, újraértelmezése. Ehhez a költő műfordítók, például a nyugatosok közül Kosztolányi, Szabó Lőrinc fordításaiban, de az ókori irodalmak különböző fordításait olvasva is találunk példát. Sokszor találkozunk a pragmatikai adaptációval, a posztmodern kor drámafordításainak egy része, például a posztmodern kor Shakespeare-fordításai szintén erről tanúskodnak. Az újraírás a posztmodern irodalomelmélet fogalma, amelyet az irodal-

¹⁷ VÉGH, 2009, 80.

¹⁸ Vö. még TOLDI, 2016.

¹⁹ KLAUDY, 2017, 5.

²⁰ BENÓ, 2011, 138.

²¹ Vö. KAPPANYOS, 2014.

²² SZEGEDY-MASZÁK, 2008, 242.

mi-fordításról szóló munkák átvettek.²³ Az irodalmi fordítások esetében a forrás- és célnyelvi szövegek megfeleltetési viszonyát vizsgálva a posztmodern elméletek elvetik az ekvivalencia fogalmát, a műfordítást a forrásnyelvi szöveg újraírásaként értelmezik, mivel a domesztikáló fordítói elvet követve a műfordító a célnyelvi szöveget a célkultúra irodalmi kánonjába illeszti be, a célnyelvi befogadókban kiváltott hatást szeretne elérni. Az ilyen fordítások hatással vannak a forrásnyelvi kultúrára. A műfordítások minden korszakban fontos szerepet töltek be, hatottak az irodalmi műfajok kialakulására, mintaként szolgáltak a nemzeti irodalomnak.

A műfordítások mindig valamilyen célnyelvi szociokulturális közegben jönnek létre. „A fordítás mindig felöleli azt a kort, azt a szociális-társadalmi környezetet, melyben a fordító dolgozott; a fordításnak gyakran ideológiai vonzatai is vannak. A fordítás nem pusztán cél, nem csupán egy lingvisztikai teljesítmény, hanem számos ideológiai, poétikai, sőt kanonizáló faktor hordozója is, amely hozzájárul a mű ismertté válásához, irodalmi hírnevéhez. Ugyanakkor nagy szerepet tulajdonít a »pártfogás« (*patronage*) fogalmának, amely intézményesített formában vagy egyénekhez köthetően fordulhat elő, s az ideológia mellett az újraíróra ható gazdasági és társadalmi komponenseket is magában foglalja.”²⁴ Az újraírás során „... a fordító megteremti egy író stílusát, identitását, kulturális utalás- és hivatkozásrendszerét, és hozzárendeli azokat a nyelvi eszközöket, melyekkel egy új kulturális közegben új műként megmutatkozhat. Az átírás mindig választások elé állítja a fordítót, elhelyezi térben és időben az új szöveget, egy új nyelvi környezet írói között. Az újraírás műveletei eközben nem mellékesek, hiszen egy irodalmi művet csak akkor fogad be a célkultúra, ha annak értékrendje megegyezik a befogadó kultúra alapvető értékrendjével.”²⁵

Összegzés

Az irodalmi fordítás során a képi részletek leírásában a különböző korstílustól és egyéni nyelvhasználatától függően az igei és névszói morfoszemantikai szerkezetek, a fordítási realizációban érzékelhető nyelvi formák a nyelvi dinamizmus mozgásában figyelhetők meg. A dinamikus változás oka nem csupán a temporalitás. A perdöntő összetevők a következők:

1. Temporalitás – korstílus
2. Szociokulturális háttér – befogadói horizont, egyéni világlátás
3. A referencia fókuszsa – változik a jelentésképzés figyelemirányítása, a kor irodalmi kánonja
4. A közvetítés hatékonysága – romlik a közvetítés hatékonysága új verziók során, új nyelvhasználati keretek, kapcsolati pontok. Ezek jelennek meg a fordítás szöveg-szövetében.

²³ Vö. TOLDI, 2016.

²⁴ Vö. TOLDI, 2016, 467–468.

²⁵ TOLDI, 2016, 468.

A műfordítás mindenkor kommunikációs aktus az eredeti szerző és a befogadó között. A közvetítő funkciója mellett a szövegek szemiotikai jelértéke a fordítóra mint társszerzőre és a kor kulturális, eszmerendszeri befogadói magatartására is reflektál. „Lehetünk hűek ahhoz, hogy mit mond (tartalom) vagy hogy hogyan mondja (forma), de ez hamis dilemma. Valójában azt kellene megértenünk, hogy az adott vers micsoda a forráskultúra kontextusában, milyen funkciót tölt be ott, és ehhez kellene hűnek lennünk, ezt kellene újra létrehoznunk.”²⁶

A dinamikus nyelvváltozások és a befogadói kulturális horizont szövevényében a jelentésképzés változása az újrafordítások mindenkori inspirációja. A kulturális fordítástudomány és a fordításszemiotika kutathatja ezeket a multipoláris közvetítő összetevőket. Rávilágításra vár, hogy milyen összefüggésben van egy-egy fordítói attitűd, eljárás mód, stratégia a nyelv lexikális szintjén túl a kulturális fordítástudomány kérdéskörével. Egy irodalmi alkotás fordítása sohasem csupán a kognitív adatok átkódolását jelenti, nem elegendő hozzá a szótár és a szintaxis. A szociokulturális és kultúra szemiotikai beágyazottság a döntő komponensek közé tartozik.

A hermeneutika és a funkcionális stilisztika megközelítési lehetőségeinek kiterjesztése a fordítások folyamat- és produkciójellegű vizsgálatára indokoltnak és hasznosnak látszik a kulturális fordítástudományban. Különösen érvényes e tudományágak alkalmazása a szemiotikával együtt a műfordítások elemzésében. A kontrasztív szöveg-
szemantikai vizsgálatokban érvényesülő dinamikus temporalitás állandó visszacsatolást jelent három konstans tényező között. Ezek 1. az eredeti mű szövegének szerzője, kora; 2. a fordító egyéni stílusjegyei és saját kora nyelvi-kulturális emlékezete, valamint 3. a célnyelvi olvasó befogadói horizontja, szövegértelmező potenciálja. E hármas normativitásban születik meg minden újrafordítás mint a világirodalmi szövegek továbbélésének folyamatos szükségszerűsége.²⁷

²⁶ Vö. KAPPANYOS, 2018, 111.

²⁷ Vö. Cs. JÓNÁS, 2001, 20–24.

Irodalom

- ALBERT 2003 = ALBERT SÁNDOR: Fordítás és filozófia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVII. Budapest, 2003. Tinta Könyvkiadó.
- BART 1981 = BART ISTVÁN – RÁKOS SÁNDOR (szerk.): A műfordítás ma. Budapest, 1981. Gondolat Kiadó.
- BENŐ 2011 = BENŐ ATTILA: Fordítás és pragmatikai adaptáció In: A dolgok másik neve. Kolozsvár, 2011. Komp-Press Kiadó.
- Cs. JÓNÁS 2001 = Cs. JÓNÁS ERZSÉBET: Kontrasztív szövegsemantikai vizsgálatok. Nyíregyháza, 2001. Bessenyei György Könyvkiadó.
- ECO 1998 = ECO, UMBERTO: A nyitott mű. Budapest, 1998. Európa Könyvkiadó.
- GADAMER 1994 = Gadamer, Hans-Georg: A szép aktualitása. Budapest, 1994. T-Twins Kiadó.
- JÓZAN 2005 = JÓZAN ILDIKÓ – SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (szerk.): A „boldog” Babel. Tanulmányok az irodalmi fordításról. Budapest, 2005. Gondolat Kiadó.
- KAPPANYOS 2014. = KAPPANYOS ANDRÁS: Bajuszbögre, lefordíthatatlan. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. MTA real-d.mtak.hu/655/7/dc_566_12_doktori_mu.pdf (Letöltés: 2024. 07. 02.)
- KAPPANYOS 2018 = KAPPANYOS ANDRÁS: Szép hűtlenek és tramplik. Jelenkor, 2018. 7–8. sz. 883–887.
- KARDOS 1966 = KARDOS LÁSZLÓ: A műfordítás kérdései. In: Közel és távol. Budapest, 1966. Magvető Kiadó, 295–343.
- KAZAKOVA 2006 = КАЗАКОВА, Т. А. – КАЗАКОВА, Т. А.: Художественный перевод: В поисках истины (A műfordítás: az igazság keresése). Санкт-Петербург, 2006, Изд. Санкт-Петербургского Университета.
- KLAUDY 1997 = KLAUDY KINGA: Fordítás I. Budapest, 1997. Scholastica.
- KLAUDY 1998 = KLAUDY KINGA: A magyar fordítástudományi terminológiáról In: Balaskó M. – Kohn J., (szerk.): A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke. A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Szombathely, 1998. BDTF, 149–155.
- KLAUDY 1999 = KLAUDY KINGA: Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Budapest, 1999. Scholastica.
- KLAUDY 2004 = KLAUDY KINGA: Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Budapest, 2004. Scholastica.
- KLAUDY 2007 = KLAUDY KINGA: Az explicitáció hipotéziséről In: Nyelv és fordítás. Budapest, 2007. Tinta könyvkiadó, 155–169.
- KULCSÁR SZABÓ 1998 = KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A saját idegensége In: KABDEBÓ LÓRÁNT et al. (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Budapest, 1998. Anonymus Kiadó, 93–111.
- KULCSÁR SZABÓ 2000 = KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Irodalom és hermeneutika. Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó.

- LŐRINCZ 2004 = LŐRINCZ CSONGOR: A „kifejezés nélküli” hermeneutikája. In: Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet. Szerk. Fehér M., Kulcsár Szabó E. Budapest, 2004. Osiris Kiadó, 121–146.
- LŐRINCZ 2021 = LŐRINCZ JULIANNA: Kontrasztív nyelvészet – kontrasztív stilisztika. 2. jav. kiad. Komárom, 2021. Sellye János Egyetem.
- RÁBA 1969 = RÁBA GYÖRGY: A szép hűtlenek. Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó.
- RÓKA 2002 = RÓKA JOLÁN: Kommunikációtan. Budapest, 2002. Századvég.
- SZABOLCSI 1998 = SZABOLCSI MIKLÓS: Antinómiák a magyar műfordítás történetében. In: KABDEBÓ LÓRÁNT et al. (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Budapest, 1998. Anonymus Kiadó, 11–16.
- SZABÓ 1998 = SZABÓ ZOLTÁN: A magyar szépírói stílustörténetének fő irányai. Budapest, 1998. Corvina Kiadó.
- SZATHMÁRI 2001 = SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Székesfehérvár, 2001. Kodolányi János Főiskola.
- SZEGEDI-MASZÁK 1998 = SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Fordítás és kánon. In: KABDEBÓ LÓRÁNT et al. (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Budapest, 1998. Anonymus Kiadó, 66–92.
- TOLDI 2016 = TOLDI ÉVA: Műfordítás, újraírás, recepció. In: Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad, Volume XLI-1 (2016). Újvidék, 2016. Újvidéki Egyetem, 467–480.
- VÉGH 2009 = VÉGH DÁNIEL. Apokrif magyar Don Quijoték a XIX. században. A spanyol nyelvű irodalmak és a fordítás. Lazarillo – Fiala hispanisták tanulmányai. Budapest, 2009. Palimpszeszt, 79–88.